

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

Васіль СТАРЫЧОНАК,
доктар філалагічных навук.

МЕНТАЛЬНЫЯ ПЕЯРАТЫЎНЫЯ НАМІНАЦЫІ

На матэрыяле другаснай субстантыўнай лексікі
беларускай і рускай моў

Даследаванні, звязаныя з вывучэннем ментальных здольнасцей чалавека, прыроды чалавечага розуму, у пачатку XXI ст. сталі аднымі з цэнтральных, што абумоўлена перш за ўсё развіццём антрапацэнтрычнага падыходу да моўных з'яў. У шматлікіх працах увага акцэнтуюцца на ўзаемасувязі і ўзаемаўплыве мовы і мыслення чалавека, яго свядомасці і духоўна-практычнай дзейнасці, на адлюстраванні ў мове разумовых працэсаў і станаў, выражэнні моўнымі сродкамі інтэлектуальна-эмацыянальных асаблівасцей індывідуума, яго светапоглядных, рэлігійных, эстэтычных, псіхалагічных, духоўных уяўленняў. Сукупнасць слоў, выказаў, паняццяў і канцэптаў, якія адносяцца да мыслення, некаторыя вучоныя называюць “ментальнай мовай”, “ментальным лексіконам”, “ментальнай прасторай”, “мовай думкі” і тлумачаць яе як “метамову, на якой задаюцца адзінкі канцэптуальнай сістэмы і апісваюцца ментальныя рэпрэзентацыі для значэння натуральных моўных выказаў” [2, с. 99].

Для намінацый чалавека, які ацэньваецца па яго разумовых здольнасцях, у мове існуе немалая колькасць лексічных, лексіка-фразеалагічных сродкаў, парэмій, прэцэдэнтных імёнаў і тэкстаў, штоносяць ідыятычны характар і залежаць ад культурна-гістарычных традыцый народа. Як правіла, усе яны размяркоўваюцца на семантычнай восі з дзвюма супрацьлеглымі канстантамі: а) разумны (кемлівы, цямлiвы, мудры, выдатны); б) дурны (неразумны, дурнаваты, бесталковы, пустагаловы, цвердалобы). Кожная з іх мае сваё станаўча і адмоўна зараджанае поле інтэлектуальнай семантыкі. Акрамя таго, розныя праявы ментальнасці атрымліваюць фармальнае выражэнне ў другасных лексіка-семантычных варыянтах (далей ЛСВ), утвораных ад нементальных лексічных адзінак з дапамогай метафарызацыі. Пры ўтварэнні другасных ментальных ЛСВ адносна простых (базавых) уяўленняў і фізічных паняццяў выкарыстоўваюцца для апісання больш складаных, абстрагаваных элементаў інтэлекту, мыслення і свядомасці чалавека [1, с. 37].

Вывучэнне другасных ментальных намінацый актуальнае па прычыне прадуктыўнасці працэсу іх утварэння, неабходнасці сістэматызацыі адзінак, якія ўдзельнічаюць у гэтым працэсе, выяўлення механізмаў і спосабаў фарміравання ментальных канцэптаў, спецыфікі эпідэгматычных і сістэмна-структурных сувязей пры пераходзе з аднаго семантычнага поля ў іншае. Механізм утварэння другасных ментальных ЛСВ грунтуецца на семантычнай двухпланавасці метафары, суадносінах у яе структуры зыходнага і

другаснага ЛСВ: а) зыходны ЛСВ (крыніца матывацыі, сфера-крыніца, сфера-донар); б) другасны ЛСВ (дзеясная паняццевая сфера, новая канцэптуальная галіна, сфера-рэцыпіент, вобласць дамена мэты).

У залежнасці ад тэматычнай прыналежнасці першасных ЛСВ выяўляецца характар іх праецыравання на ментальныя сферы, устанаўліваюцца тыя ці іншыя сцэнарыі ўтварэння другасных ЛСВ. Ва ўтварэнні катэгорый ментальнасці ўдзельнічаюць найменні заонімаў, артэфактаў, фітонімаў і іншых лексіка-тэматычных груп, якія, займаючы важнае месца ў сістэме матэрыяльных каштоўнасцей любога народа, нараджаюць даволі разнастайныя і ўстойлівыя асацыяцыі. Як правіла, падобныя асацыяцыі носяць ярка выражаны пеяратыўны характар з указаннем такіх якасцей, як невуцтва, тупасць, глупства, дурасць, дурнота, бесталковасць. Гэтыя якасці відавочна пераважаюць у групе ментальных намінацый, што пацвярджае вядомы тэзіс аб асіметрыі моўнай ацэнкі і больш дэталёвай і дыферэнцаванай рэпрэзентацыі негатыўных ацэнак і эмоцый, чым пазітыўных. Апошнія, як правіла, не дэманструюцца публічна, атаясамліваюцца з нормай і не патрабуюць дэталізацыі. Адмоўныя канатацыі, наадварот, лічацца сур'ёзным адхіленнем ад нормы і адкрыта дэманструюцца з мэтай іх выпраўлення і выкаранення.

Найбольш ярка адмоўныя якасці выяўляюцца ў другасных намінацыях, утвораных ад зыходных ЛСВ найменняў жывёл, так званых зоамарфізмах. Другасная семантыка зоамарфізмаў часцей за ўсё развіваецца па прататыпічных сцэнарыях, якія адлюстроўваюць спецыфіку светаўспрымання носьбітаў моў, іх уклад жыцця, духоўна-культурны практычны вопыт. Жывёлы, уцягнутыя ў свет чалавечых асацыяцый і атаясамліванняў, выступаюць у якасці сімвалаў, эталонных носьбітаў тых ці іншых якасцей, якія ў адпаведнасці з прынятай у дадзеным соцыуме ацэначнай шкалай прыпісваліся чалавеку па пэўных характарыстыках паводзінаў, па разумовых здольнасцях, знешнім выглядзе, целаскладзе і інш. У адпаведнасці з гэтым сцэнарыем *асёл*, напрыклад, надзяляецца глупствам, тупасцю, упартасцю, *свіння* – неахайнасцю, непрыстойнасцю, *ліса* – хітрасцю, лісліvasцю і г. д. Асацыяцыі-параўнанні чалавека з жывёламі адносяцца да самых частотных, справядліва зазначае Л. Нікіціна, дэманструючы вынікі анкетавання і ілюстрацыі тыпу *дурны, як асёл (індык, мядзведзь, воўк, варона, курыца, малпа, баран)*; *неадукаваны, цёмны як казёл (курыца, бегемот, слон)* [3, с. 118 – 119]. Прычым такія ўзоры-эталоны часта выяўляюць спецыфіку культурна-этычнага і сацыяльна-гістарычнага развіцця тых ці іншых супольнасцей [4, с. 109] і могуць не супадаць у розных мовах. Для прыкладу, *слон* у індыйскай моўнай свядомасці мае канатацыю вытанчанасці, грацыёзнасці рухаў, *воўк* у некаторых народаў Каўказа сімвалізуе адвагу і бяспрашнасць, *свіння* для народаў Індакітая – знак дабрабыту, *вярблюд* у арабскіх мовах – стэрэатыпны вобраз працаздольнага, цяжківага чалавека, са словам *дрозд* у французай асацыіруецца непрыемны, пранырлівы чалавек, слова *жук* у носьбітаў нямецкай мовы і культуры ўспрымаецца як квазіэталон прыгажосці [4, с. 109; 5, с. 365].

У структуры зоамарфізмаў беларускай і рускай моў прымета абмежаванай ментальнасці, глупства, разумовай адсталасці часта спалучаецца з іншымі пеяратаўнымі характарыстыкамі тыпу ‘ўпартасць’, ‘пыха’, ‘разявацтва’. Параўн.: бел. *баран*, *асёл*, *ішак* ‘тупы, някемлівы, упарты чалавек’, рус. *баран*, *осел*, *ишак* ‘дурны, тупы, упарты чалавек’; бел. *цяцера* ‘някемлівы, няспрытны чалавек, разява’, рус. *тетерев* ‘дурны, няўдачлівы чалавек’. У адносінах сэнсавага несупадзення знаходзяцца бел. *гусак*, *індык* і іх рускія эквіваленты. У беларускай мове анімістычныя ЛСВ не развіліся і субстантывы лічацца монасемантычнымі. У рускай мове ў структуры другасных ЛСВ актуалізуюцца семы ‘глупства’, ‘задавацтва’, ‘пыха’, ‘пыхлівасць’: *гусак* ‘дурны, пагардлівы чалавек’, *індюк* ‘дурны, ганарысты, фанабэрысты чалавек’. Адносіны частковага сэнсавага супадзення назіраюцца ў беларускім і рускім полісемантах *карова* – *корова*. Пры агульнай пеяратаўнай канатацыі з указаннем нязграбнасці і паўнаты фігуры ў рускай мове, акрамя таго, адлюстроўваецца ментальная прымета ‘неразумная жанчына’. Другасныя ЛСВ беларускага і рускага полісемантаў *варона* – *ворона* ўказваюць на някемлінасць, няўважлівасць чалавека.

Шырокую сетку другасных намінацый традыцыйна ўяўляюць назвы артэфактаў. Другасныя пеяратаўныя ЛСВ адзначаюцца ў суадносных парах беларускай і рускай моў *цурбан* – *чурбан*, *балван* – *болван*, *доўбня* – *балда*, якія знаходзяцца ў адносінах сэнсавага супадзення: бел. *цурбан* ‘кароткае бервяно, абрубак дрэва; пра някемлівага, неразумнага чалавека’, рус. *чурбан* ‘абрубак дрэва, бервяна; пра бесталковага, дурнога чалавека’; бел. *балван* ‘вылепленая або высечаная з якога-небудзь матэрыялу фігура чалавека; дурань’, рус. *болван* ‘груба абчэсаны абрубак дрэва, цурбан; пра бесталковага, дурнога чалавека’; бел. *доўбня* (*даўбня*) ‘вялікая палка з патаўшчэннем на канцы; пра няцямкага, дурнога чалавека’, рус. *балда* ‘цяжкі молат; бесталковы, дурны чалавек’.

Часта гэтыя якасці носяць сінкрэтычны характар па прычыне дадатковых адсылак на дадатковыя прыметы, звязаныя з высокім ростам чалавека: бел. *дубіна* ‘тоўстая, звычайны дубовая палка; тупы, някемлівы чалавек’, рус. *дубина* ‘тоўстая цяжкая палка; высокі, цыбаты чалавек; бесталковы, тупы чалавек’, рус. *орясина* ‘вялікая палка, дубіна, жэрдка; чалавек вельмі высокага росту, звычайна дурны, бесталковы’.

Адносіны сэнсавага несупадзення назіраюцца ў рус. *бревно* і яго двух беларускіх адпаведніках *бервяно*, *палена*. У беларускай мове два эквіваленты носяць нейтральную канатацыю і анімістычныя ЛСВ у іх структурах не развіліся. У рускай мове другасныя ЛСВ полісеманта *бревно* характарызуюцца пеяратаўнай афарбоўкай з указаннем на дурнога, тупога ці нячулага чалавека.

Глупства чалавека ў шэрагу выпадкаў звязваюць з няўменнем выразна і правільна гаварыць, з балбатнёй, непатрэбнай мнагаслоўнасцю, што знайшло адлюстраванне ў структуры беларускіх полісемантаў *балаболка*, *трашчотка*, *трапло* і іх рускіх адпаведнікаў: бел. *балаболка* ‘бразготка, якую чапляюць жывёле на шыю; пра таго, хто хутка, многа і абы-што гаворыць’, рус.

балаболка ‘упрыгожванне; падвеска, вісюлька; балбатун; пусты чалавек’; бел. *трашчотка* ‘прыстасаванне для ўтварэння трэску, шуму; балбатун (балбатуха)’, рус. *трещотка* ‘прыстасаванне, з дапамогай якога ўтвараецца шум, трэск, стук; аматар пагаворыць, балбатун’; бел. *трапло* ‘прылада, пры дапамозе якой трэплюць лён; чалавек, які гаворыць лухту, бязглуздзіцу, многа гаворыць’, рус. *трепло* ‘трапалка; балбатун, пустазвон’.

У рускай мове назоўнік *балабон* монасемічны і выкарыстоўваецца для абазначэння балбатлівага чалавека. У беларускім эквіваленце *балабон* анімістычны ЛСВ ‘балбатун, пустаслоў’ утвораны па рэгулярнай метафарычнай мадэлі “артэфакт – чалавек”.

Тоеснае сэнсавое развіццё з рэпрэзентацыяй такіх якасцей, як зменлівасць, рэзкая змена поглядаў, адсутнасць уласных перакананняў, назіраецца ў беларускіх полісемантах *флюгер*, *круцёлка*, *марыянетка* і іх рускіх эквівалентах *флюгер*, *вертушка*, *марионетка*: бел. *флюгер* ‘рухомае прыстасаванне, якое паказвае кірунак ветру; пра непастаяннага чалавека, які хутка мяняе свае погляды і перакананні’, рус. *флюгер* ‘пласцінка, страла, сцяжок; чалавек, які часта змяняе свае погляды, перакананні’; бел. *круцёлка* ‘прадмет ці прыстасаванне, якія круцяцца; легкадумны, ветраны чалавек (пераважна пра жанчыну)’, рус. *вертушка* ‘рознага роду прадметы і інструменты, якія круцяцца; легкадумны, непастаянны, ветраны чалавек (пераважна пра жанчыну)’; бел. *марыянетка* ‘тэатральны лялька; чалавек, які слепа дзейнічае па волі іншых’, рус. *марионетка* ‘тс’.

Да гэтай жа групы прымыкае назоўнік *пустышка*, у якім увага акцэнтуюецца на легкадумнасці, несур’ёзнасці чалавека: бел. *пустышка* ‘гумавая соска для груднога дзіцяці; пусты, легкадумны чалавек’, рус. *пустышка* ‘усялякі полы, пусты прадмет; пусты, легкадумны чалавек’.

Вытокамі другасных анімістычных ЛСВ могуць выступаць фітанімічныя намінацыі. Класічны прыклад – субстантыў *дуб*, які ў моўнай карціне свету выступае не толькі сімвалам крэпасці, моцы, але і тупасці, глупства. Параўн.: бел. *дуб* ‘лісцевое дрэва; высокі, моцны чалавек; тупы, неразумны чалавек’, рус. *дуб* ‘буйное лісцевое дрэва; пра нячулага, тупога чалавека’. Як відаць з прыкладаў, у беларускай мове ўжываюцца энантыясемічныя ЛСВ, у адным выпадку ўвагу акцэнтуюцца на высокім росце і сіле чалавека, у другім выпадку – на разумовай абмежаванасці.

Фітанімічны код выкарыстоўваецца пры ўтварэнні другаснага ЛСВ рускага субстантыва *лопух* ‘травяністая пустазельная расліна; праставаты, някемлівы чалавек’. У беларускай мове гэтае слова ўжываецца ў першасным неперсаніфікаваным значэнні. Тое самае можна сказаць пра пару *перец* – *перац*: у рускай мове слова выкарыстоўваецца ў пераносным значэнні ‘колкі, з’едлівы чалавек’, а ў беларускай мове пераносныя ЛСВ не развіліся.

У сэнсавай структуры полісеманта *пень* другасныя ЛСВ утвораны ў выніку актуалізацыі прымет ‘непрыдатнасць’, ‘трухлявасць’, ‘старасць’: бел. *пень* ‘ніжня частка ствала з каранямі; ствол дрэва; бесталковы, абьякавы да ўсяго чалавек’, рус. *пень* ‘частка ствала спілаванага, ссечанага ці зламанага дрэва; дурны або бяздушны чалавек’.

Асобныя назвы ежы выкарыстоўваюцца для характарыстыкі слабавольнага, нерашучага чалавека: бел. *кісель* ‘кіслая студзяністая страва; млявы, слабавольны чалавек’, рус. *кісель* ‘халадцападобная страва, звараная з ягаднага або фруктовага соку ці малака; млявы, слабавольны чалавек’; бел. *размазня* ‘рэдкая каша; нерашучы, слабавольны чалавек’, рус. *размазня* ‘вадкая каша; млявы, нерашучы чалавек’.

Такім чынам, сярод другасных ментальных пеяратыўных намінацый у беларускай і рускай мовах часцей за ўсё назіраецца семантычная тоеснасць (*баран, асёл, ішак, цецярук, варона, цурбан, дурань, балда, балаболка, трашчотка, балбатун, флюгер, круцёлка, марыянетка, пустышка, пень, кісель, размазня*). У адносінах сэнсавага несупадзення (міжмоўнай лакунарнасці), калі ў беларускай мове слова монасемантычнае і не выражае анімістычных ЛСВ, а ў рускай мове слова адносіцца да полісемантычных з фіксацыяй персаніфікаваных ЛСВ, знаходзяцца рускія субстантывы *гусак, індюк, бревно, лопух* і інш. Назіраюцца выпадкі, калі ў адной з моў (рус. *балабон*) монасемантычная лексічная адзінка выкарыстоўваецца ў зыходным ментальным значэнні, а яе эквівалент у іншай мове – полісемантычны з фіксацыяй другаснага ментальнага ЛСВ. Пры агульнай пеяратыўнай канатацыі ў рускай мове, акрамя таго, могуць адлюстроўвацца дадатковыя прыметы (*корова, дубина, орясина*). Сэнсавая структура бел. *дуб* больш разгалінаваная і, у адрозненне ад рускай мовы, уключае палярныя энантыясемічныя ЛСВ.

Спіс літаратуры

1. **Дебердеева, Е. Е.** Концептуальная метафора как средство раскрытия механизмов понимания в русской и английской лингвокультурах / Е. Е. Дебердеева // *Разноуровневые черты языковых и речевых явлений*. – Пятигорск, 2010. – Вып. XX. – С. 36 – 40.
2. **Демьянков, В. З.** Ментальный язык / В. З. Демьянков // *Краткий словарь когнитивных терминов*. – М. : МГУ, 1996. – С. 99 – 101.
3. **Никитина, Л. Б.** Категориальные семантические черты образа *homo sapiens* в русской языковой картине мира / Л. Б. Никитина. – Омск : Изд-во ОмГПУ, 2004. – 148с.
4. **Старычонок, В. Д.** Метафара ў беларускай мове : на матэрыяле субстантываў / В. Д. Старычонок. – Мінск : БДПУ, 2007. – 190 с.
5. **Lurker M.** *Lexikon der Gutter und Domonen : Namen, Funktionen, Symbole, Attribute*. 2, erw. Aufl. / M. Lurker. – Stuttgart : Kroner, 1989. – С. 365.